

᠑ᠶᠠᠮᠡᠮᠡ

البيبي^ء

البيبي

ӘЛІПБИ

Älɪɓbi

ЭНЦИКЛОПЕДИЯЛЫҚ
АНЫҚТАМАЛЫҚ



ARDA+7

Алматы
2020

*Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі
Тіл саясаты комитетінің тапсырмасы бойынша
«Қазақстан Республикасындағы тіл саясатын іске асырудың
2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы»
аясында шығарылды*

Құрастырушылар алқасы: Е. Тілешов, Л. Есбосынова, Н. Аитова,
С. Омарова, Б. Ысқақ, Г. Мамырбек, А. Қожахмет (жауапты редактор)

Ә55 ӘЛПБИ. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Арда+7», 2020. – 368 бет.

ISBN 978-601-7355-75-3

Энциклопедиялық анықтамалықта әліпби, емле және дүниежүзіндегі жазу түрлері мен тілдің дыбыстық жүйесіне қатысты терминдер қамтылған. Жазудың тарихы, даму үрдісі және қазіргі күйі туралы мол мәліметтер топтастырылған. Сонымен бірге тіл білімі ғылымының осы салалары бойынша еңбек жазған ғалымдар туралы да деректер берілген.

Кітап ғалымдарға, әдіскерлерге, тіл саласының мамандарына, оқытушыларға, студенттерге, магистранттарға, докторанттарға, жалпы осы тақырыпқа қызығушылық танытқан барша қауымға арналады.

ӘОЖ 80/81
КБЖ 81.2-8

© «Шайсұлтан Шаяхметов атындағы
«Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-
практикалық орталығы» КеАҚ, 2020
© «Арда + 7», 2020

вариаттарының құрамы мен жүйесінің айқындалуы. Мұнда автор дыбыстардың жасалып, айтылым және естілім белгілерін жан-жақсы сипаттап, олардың жасалым моделін құрастыру жолдарын ұсынады.

«Қазақ тілі теориясының негіздері» – ғылыми еңбек. Жауапты редакторы, құрастырушысы – А.Аманжолов. 2002 жылы Алматыда «Ғылым» ғылыми баспа орталығында шыққан. Көлемі – 368 бет. Жинақта қазақ тіл білімінің негізін салушылардың бірі, ағартушы ғалым, қоғам қайраткері С.Аманжоловтың (1903-1958) таңдамалы ғылыми мақалалары мен соңғы зерттеулері енген. Тіл теориясы, тіл саясаты, қазақтың әдеби тілі мен терминологиясы, қазақ тілі тарихы мен грамматикалық құрылысының мәселелері терең талданған.

Қазақ тіліне арналған Халықаралық фонетикалық әліпби таблицасы – Халықаралық фонетикалық ассоциация жасаған таблица. Бұл халықаралық ұйымның фонетикалық әліпбиінде 107 символ-таңба, 52 диакритикалық белгі және 4 просодия символ бар. Әртүрлі тілдерге арналған транскрипциялық әліпбилер жасау осы таңбалар мен символдардың ішінен алынады. Қазақ тіліне арналған бұл таблица кирил, латын және араб графикаларында берілген. Қазақ тілінің әрбір дыбысына аталған үш әліпбидің мәндес, сәйкес таңбалары қолданылған. Таблицада қазақ тілінің төл дыбыстарымен бірге, оған араб тілінен енген *ф* таңбасы, орыс тілінен енген *в, ч, ш, ц* таңбалары да берілген. Осы таблица арқылы қазақ тілінің дыбыстары және оған басқа тілдерден енген дыбыстар да транскрипцияланып, оны халықаралық кеңістікте оқылуы қамтамасыз етіледі.

Қазақ тіліндегі әріптердің жиілігі. Бұл жиілік талдау Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі тапсырысымен жарық көрген «Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілік сөздігіне» негіз болған «Қазақ тілінің сөзформалар сөздігінің» мәтіні бойынша жасалды. Бұл сөздікте қазақ тілінің 5 стилінен 7 миллионнан астам сөз қолданыстан тұратын мәтіндер қамтылды. 1-топқа ең жиі қолданатын 19 әріп жатады: *а, е, ы, н, і, т, р, л, д, с, м, қ, о, к, з, б, й, у, з*. Бұл әріптердің ішінде ең жиі қолданыс табатын 1-орынға ие «*а*» әрпі 8630862 рет қолданып, мәтіннің 12,796 пайызын қамтиды, ал жиілік жағынан 2-орынға ие болатын «*е*» әрпі 5660025 рет қолданып, мәтіннің 8.391 пайызын құрайды. 2-топқа *п, ш, г, ң, и, ж, ұ, ө, ү, ә* әріптері жатады. 3-топқа сирек қолданатын басқа тілдерден енген мына он үш әріп жатқызылды: *я, х, ц, ф, в, э, ь, ю, һ, ь, ч, ш, ё*. 3-топтағы кірме дыбыстарға жататын бұл әріптер 7 миллионнан астам сөз қолданыстан тұратын қазақ тілінің 5 стилі бойынша алынған мәтіндердің бар болғаны 0,928 пайызын қамтиды.

«Қазақ тілінің анықтағышы» – ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор Р.Сыздықтың еңбегі (2018 ж.). Қазақ тілінің емлесі мен тыныс белгілерінің ережелері алғаш рет 1959 жылы «Қазақ орфографиясы мен пунктуациясы жайында анықтағыш» деген атпен жарық көрген еді. Баспа қызметкерлері мен мұғалімдерге арналған анықтағыштың өңделіп, толықтырылған екінші басылымы 1974 жылы жарық көрді (Қазақ

орфографиясы мен пунктуациясы жайында анықтағыш. – Алматы, 1974). Анықтағыштың екі басылымында да Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1957 жылдың 5 маусымында бекіткен «Қазақ тілі орфографиясының негізгі ережелері» басшылыққа алынған. Қоғам дамуына нәтижесінде ғылым мен техника саласындағы жаңа атаулар көбейіп, емлеге бірқатар өзгерістер енуіне байланысты ереженің жаңа нұсқасы Жоғарғы Кеңес президиумының жарлығымен 1983 жылдың 25 тамызында бекітілді. Ғалым Р.Сыздық «Қазақ орфографиясы негізгі ережелерінің жаңа нұсқасын» дайындауға атсалысып, тікелей басқарды. «Анықтағышқа» жаңалықтар мен түзетулер енгізіліп, толықтырылған 3-басылымы «Емле және тыныс белгілері» деген атпен 1996 жылы жарияланды. 4-басылымы 2000 жылы Астана қаласында, 5-басылымы 2017 жылы Алматы қаласында басылып шықты. Кейінгі басылымдарында ғалым қазақ тіліндегі жаңа қолданыстарды, орныққан жаңа атауларды, бұрын орысша қолданылып келген бірқатар сөздердің қазақша баламаларын берген.

«Қазақ тілінің дыбыс жүйесі» – С.Мырзабековтің оқу құралы (2002). Көлемі – 200 бет. Тарылымы – 1000 дана. Оқу құралы кіріспе (I), дыбыстардың түрлері және дыбыстар тіркесі (II), буын, бунақ, екпін (III), дыбыстардың үндесуі (IV), орфоэпия, графика, орфография (V) деген тараулардан тұрады. Еңбек ұстаздар мен студенттерге, зерттеушілерге, барша қауымға арналған.

«Қазақ тілінің дыбыстары» – Е.Омарұлының 1927 жылы «Жаңа мектеп» журналының 2-санында (61-67-беттер) басылып шыққан мақаласы. А.Байтұрсынұлының «Дыбыстарды жіктеу туралы» деп аталатын мақаласы Е. Омарұлының осы мақаласына байланысты жазылған. Е.Омарұлы бұл мақаласында «тілдің дыбыстарын дыбыс жүйесінің ілімдік жолымен жіктеу үшін дыбыс-дыбыстың шығатын жерін білу керек; және әр дыбыстың ішіндегі дауысы қандай, жәй дыбысы қандай, соны ашып алу керек. Ол үшін әр дыбысты өз алдына понағыраппен тексеру керек» дейді де, өзінің ұсынып отырған жобасын «Ташкендегі ұлы үністеттің қазақ тілі кабинетінде» тексеруден өткізгелі жатқанын айтады. Сондай-ақ «Дыбыстың көбі көмейден (дауыс қабыршағының дірілдегенінен) шығады, бір қатары ауыздың ішіндегі тілдің қозғалғанынан, таңдайдан, тістен, еріннен, мұрыннан шығады. Көмекейден шығатын дыбыс – дауыс аталады да, басқа жерден шығатын дыбыс – жай дыбыс аталады» деген келелі ойларын білдіреді.

Қазақ тілінің жасалым қоры – қазақ тілі дыбыстарын жасауға қатысатын сөйлеу мүшелері мен олардың қозғалысының жиынтығы. Дауыс желбезегінің қатысын көрсететін Г топтамасындағы төменгі бірінші түзу сызық дауыс желбезегінің бейтарап немесе *тербеліссіз* қалпын көрсетеді. Дауыс желбезегінің бұл қалпы қатан дауыссыздарға тән. Жоғары қарай екінші толқын сызық дауыс желбезегінің жартылай тербелісін немесе *тербеліңкі* қалпын көрсетеді. Дауыс желбезегінің бұл қалпы ұян дауыссыздарға тән. Жоғары қарай үшінші толқын сызық дауыс желбезегінің мол тербелісін немесе *тербелімді* қалпын көрсетеді. Дауыс желбезегінің бұл қалпы үнді дауыссыздарға тән. Жоғары қарай төртінші толқын